

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1982**

A TARTALOMBÓL

Ács Pál: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő

Wéber Antal: Az írói és politikai magatartás néhány kérdése az 1790-es években

Bécsy Tamás: A dráma és a színjáték viszonya (Örkény István: *Forgatókönyv*)

*

Szaunder Mária : Faludi Ferenc a Római Árkádia tagja

*

Zemplényi Ferenc: Regény a határon (Megjegyzések Ottlik Géza: *Iskola a határon* című regényéről)

Szemle

Benkő László: Az írói szótár (Füredi Mihály)

Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (Rónay László)

Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus (Szegegy-Maszák Mihály)

Vígh Árpád: Retorika és történelem (Kálmán C. György)

Peregrinuslevelek, 1711—1750. (Vásárhelyi Judit)

Jókai Mór összes művei (Fried István)

AKADEMIAI KIADO, BUDAPEST

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Intézetek
Előny tétel
Széchenyi Egyetem u. 2-6.
671

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1982. LXXXVI. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlószi Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulesár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

- Ács Pál*: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasztimista és a Balassi-követő 391
Wéber Antal: Az írói és politikai magatartás néhány kérdése az 1790-es években 404
Bécsy Tamás: A dráma és a színjáték viszonya (Örkény István: *Forgatókönyv*) 414

Kisebbségi közlemények

- Virágh László*: Balassi olasz eredetű nótajelzéseire 430
Kathona Géza: Ki volt Szakmári Fabricius István? 435
Ocskay György: Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban 436
Szaunder Mária: Faludi Ferenc a Római Árkadia tagja 448
Spira György: Felszólamlás egy y miatt 451

Adattár

- Molnár József*: Kölcsey udvarháza Csekében 452
Scheiber Sándor: Arany János levele Ballagi Mórhoz 458
Salamon István: Kosztolányi előadása Vörösmartyról a Magyar Rádióban 459

Műhely

- Nagy László*: Imreffai János a magyar történelemben (Legendák és tények) 461
Zemplényi Ferenc: Regény a határon (Megjegyzések Ottlik Géza: *Iskola a határon* című regényéről) 473
Kecskés András: Irányzatok és álláspontok a magyar verselméletben 486

Szemle

- Benkő László: Az írói szótár (*Füredi Mihály*) 493
 Kelemen Péter: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában (*Rónay László*) 497
 Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus (*Szegegy-Maszák Mihály*) 499
 Vigh Árpád: Retorika és történelem (*Kálmán C. György*) 502
 Peregrinuslevelek, 1711–1750. (*Vásárhelyi Judit*) 504
 Jókai Mór összes művei (*Fried István*) 506
 Ruderman, David B.: The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol (*Dán Róbert*) 509

*

- Balassi Bálint és a XVI. század költői I–II. – Magyar Irodalmi Hagyományok Szlovákiai Lexikona. – Oleg Roszszijanov: „A világ újra épül . . .” – Komját Irén: Egy költői életmű gyökerei. – Tóth Endre: Oláh Gábor élete. – Kis Pintér Imre: Helyzetjelentés. – Macht Ilona: Négyszemközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája. – Csorba Csilla: „Baráti emlékül – Jókai Mór.” Jókai Mór összes fényképe. (*Bitskey István, Pomogáts Béla, Ratzky Rita, Kovács József, Kilián István, Olasz Sándor, Rózsa György*) 512

Krónika

- Pukánszky Kádár Jolán köszöntése (*Staud Géza*) 521
 Koltay-Kastner Jenő kilencvenéves (*Kovács Sándor Iván*) 522
 Martinkó András hetvenéves (*Kiss József*) 523
 Varga Imre hetvenéves (*Kilián István*) 524

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
 Ménesi út 11–13.
 1118

A MAGYAR IRODALMI NYELV KÉT ELMÉLETE:
AZ ERAZMISTA ÉS A BALASSI-KÖVETŐ

I.

Ferenczi Zoltán 1920 februárjában felolvasást tartott a Magyar Tudományos Akadémián *A „lingua vulgaris” a magyar irodalomban* címmel. Dolgozatával azt kívánta bizonyítani, hogy „Balassi Bálint . . . a magyar lírai költészet művelésével éppen úgy akarta fejleszteni és fejlesztette nyelvünket, mint ezt Dante elméletileg kifejtette”.¹ Ferenczi törekvései nem vezettek sikerre, hiányzott a kellő ismeretanyag, a témát sem tudta teljességgel végiggondolni. Dante és Balassi között kívánt valamiféle kapcsolatot kimutatni, ám ez – többek között adatok hiányában – csupán tapogatózásnak nevezhető. Az írás leginkább teoretikus műnek tűnik, de a szükséges tisztánlátás és kimunkáltság nélkül. Mégis úgy véljük, ebben az immár csaknem teljesen elfeledett, hatvanéves tanulmányban (korai mű, a Balassi-filológia nagy jelentőségű opuszainak megjelenése előtt keletkezett) olyan kérdésekkel találkozhatunk, melyeket hasznos és érdekes lehet ma újra feltenni, és mostani lehetőségeink szerint megválaszolni. Erre teszünk most kísérletet.

A magyar *lingua vulgaris* Ferenczi felvetette témáját azonban akkor tárgyalhatjuk valóban eredménnyel, ha előbb azt vizsgáljuk meg, kik és milyen elméleti megfontolások alapján próbálták meg először tudatosan létrehozni a magyar irodalmi nyelvet.

Efféle törekvésekkel 1533 előtt, Komjáti Benedek Szent Pál-fordításának megjelenéséig nem találkozunk Magyarországon. Köztudomású, hogy magyar nyelvű literatúra (írásbeliség!) korábban is létezett, elsősorban a kolostorokban, ahol a latinul nem tudó szerzetesek és apácák számára fordították le a számukra legfontosabbnak ítélt hitbuzgalmi iratokat. Ez a literatúra azonban nem rendelkezett egységes irodalmi nyelvi programmal, még legkésőbbi és legkiválóbb képviselőjénél, az *Érdy-kódexet* író Karthausi Névtelennél sem, aki a „mindkét nembéli egyszerűbbek [értsd: laikus fráterek és nővérek] és a latinban még kevésbé jártas fiatalabbak számára” fordítja le a vasárnapi szentleckéket és evangéliumokat, kifejezetten azért, hogy megelőzze a „dögletes lutheri eretnekség” elterjedését a rendekben. A „csodálatos és igen finom módon” fordító Szent Jéromos példáján lelkesül, s korholja a „műveletlen és paraszti magyar nemzetet”, mert még senki nem akadt, aki – miként a németek, csehek és franciák tették – kommentár formájában elkészítette volna a Biblia teljes fordítását.²

De nem szükséges az sem, hogy a magyar nyelvű ékesszólás elméletének megjelenését a XVIII. századig késleltessük, mint azt például Bán Imre egy szigorú megjegyzésében teszi: „nálunk a szép szó kultusza a XVIII. század utolsó harmadáig annyira a latin nyelvhez volt kötve, hogy *elméletét* magyarul lehetetlen volt megfogalmazni . . . A latin nyelvű retorika-poétika oktatása nyilván támogatta a *lingua vulgaris* költészetét, de irodalmunkban hiába keressük azokat a teoretikus műveket, amelyek az olasz irodalomban már a XVI. század közepétől sorjáznak” – írja.³ Pedig az olasz poétikáknál természetesen jóval kisebb igényű teoretikus munkákat már a XVI. században írtak Magyarországon. Ezekből az elő- és utószavakból, valamint az irodalomelméleti kérdéseket is tárgyaló levelekből a magyar nyelv fejlesztésének három különböző programja bontakozik ki: a) az erazmistáké, b) a reformátoroké, c) Balassé és követőié.

¹ Ak. Ért. 1921. 13.

² *Nyelvemléktár* IV. XXIII–XXIV. Magyarul I. KENYERES Ágnes, *A kegyes olvasóhoz, in Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye*. Bp. 1964. 32–33. Ford. GERÉZDI Rabán.

³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Bp. 1971. 7.

Ha pedig – most már csak e három közül – azokat a törekvéseket tanulmányozzuk, melyek a magyar nyelvű ékesszólás gondolatát a nemzeti eszmény mint öncél szolgálataiba állították, akkor szükségképpen olyan távolinak tűnő irányzatok kerülnek egymás mellé, mint egyfelől az erasmistáké, másfelől Balassi Bálinté és követőié. A reformáció nyelvi programját el kell különítenünk ez utóbbiaktól, hiszen végső soron nem irodalmi indíttatású, és mindvégig közvetlenül a vallási, *felekezeti* princípiumnak volt alárendelve, számára a vulgáris nyelv fejlesztése eszköz volt, és nem cél! Ezt a szétválást már a korabeli szerzők is tudatosították, s közvetve írásaikban is megfogalmazódott. Jól alátámasztja ezt a következő példa.

Klaniczay Tibor 1957-es tanulmányának⁴ megjelenése óta köztudomású, hogy a XVI. századi magyar versanyag legigényesebb helvét irány szerinti kiadásának koncepciója maradt ránk Újfalvi Imrének az 1602-es debreceni énekeskönyvhöz írt előszavában. Ez az impozáns, ám soha teljesen meg nem valósuló könyvsorozat hat részben tartalmazta volna a szertartási, templomi és halotti énekeket, az iskolai használatra szánt költeményeket, az oktató verseket, valamint külön-külön a bibliai, magyar és „egyéb idegen dolgokról való históriákat”, „melyek magyar rhythmusokban rendeltetettek”. Újfalvi feddi azokat, akik a scholákban nem Krisztusnak, „hanem Jupiternek, Venusnak, Bacchusnak, avagy Vulcanusnak énekelnek, akiket az pogányok tartottanak Isteneknek, de hamissan”, s feltétlenül el kívánja hagyni mindazon históriákat és énekeket, melyek „az Amorérul való”. „Az minemű fajtalanokat nemhogy előbb kellene mozdítania, és bocsátania, de mindenütt inkább veszteni”. Újfalvi tehát – a történelmi tárgyú énekeknek tett engedményétől eltekintve – a kizárólag vallási értelemben vett hasznosság szempontjából mérlegeli az irodalmat, és így az antik mitológiával átítatott világi humanista költészetet, valamint az „Amorérul való”, fajtalanak bélyegzett szerelmi énekeket kirekeszti tervezett gyűjteményéből.

Állítsuk most szembe ezzel a felfogással a Balassi-követő Rimay János vélekedését, aki mestere költészetének méltatásakor, a korábbi idők magyar nyelvű irodalmával vetve össze azt, ebből a hat kötetre rúgó anyagból *semmit nem említ*, eszébe sem jut, hogy mindennek köze lehet a magyar nyelven való ékesszóláshoz. Balassi Bálint költeményeit ahhoz hasonlítja, ahogy „ezelőtt két háromszáz esztendőekkel fő dolgok állapotjában való munkákban is mint írának magyar nyelven az magyarok”, s egy magyar nyelvű kódexet, a „Mária király és királné Asszony kezeibe forgott oly Imádságos Magyar Könyvecskét” emleget, mely azonban „savanyú fekete kökény” Balassi verseinek „szép pirossággal gyönyörködöttő . . . teljes magyarságú megért édes cseresznyéjéhez” képest.⁵

Jól tudjuk persze, hogy a mind vallási, mind irodalmi tekintetben ultraradikális nézeteket valló Újfalvi felfogását református kortársai is túlzónak tartották, sőt, elveiért keményen meg is szenvedett.⁶ Mégis szándékosan választottuk ezt a példát, melyben a kontrasztok kissé megélekednek, s így pontosabban mutatja meg azt a lényeges ellentmondást, mely a magyar irodalmi nyelv fejlesztését öncélként maguk elé tűző, illetve a népi nyelvet a *felekezeti küzdelmek hathatós eszközének tekintő* irányok között feszült. Azok az eleinte leküzdhetőnek tűnő, de később áthághatatlaná tornyosuló akadályok, melyek Luthert és Erasmust elválasztották, fennmaradnak a reformáció egész XVI. századi történetének folyamán.

*

A magyar irodalmi nyelv nemzeti célú megteremtésére és a magyar irodalom létrehozására az első kísérletet tehát az erasmisták tették.

Azt immár százötven éve minden kutató hangoztatja, hogy a magyarul író erasmisták olyan műveket alkottak, amelyek nyelvünk és irodalmunk figyelemreméltó, nagy jelentőségű emlékei. Ám

⁴ KLANICZAY Tibor, *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*. in *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 151–182.

⁵ *Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához*, in *Rimay János összes művei*. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 42., továbbiakban Rimay ÖM.

⁶ KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „késő-humanista ellenzék”*, in *A. Univ. Szeg. Acta Hist. Litt. Hung.* tom. IX. Szeged, 1969. 38. U.ő: *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve*. U.o. tom. X–XI. Szeged, 1972. 53.

most az egyébként jól ismert adatokat oly módon kívánjuk összefűzni, hogy megvilágosodjék: alkotásai – Komjáti Szent Pál-átültetése, Pesti négy evangélium-fordítása, fabulái és szótára, Sylvester nyelvтана és *Új Testamentuma* – olyan jól átgondolt, egységes alkotói koncepció szülöttei, mely egy a költői, irodalmi nyelvről szóló, mindhármójuktól elfogadott, tehát közös teórián alapult. Mi volt ennek az elméletnek a lényege? Erre a kérdésre legkönnyebben úgy válaszolhatunk, hogy megfigyeljük, miként foglalnak állást az írók a horatiusi *Ars poetica* főtételével, az *utile* és a *dulce* egységével kapcsolatban. (Persze nyilvánvaló, hogy évezredek át minden retorikailag megformált mű hangsúlyozza a hasznosság és gyönyörködtetés egységét. Természetesen e kettősség csupán az erasmista nyelvelmélet keretétül szolgál, semmiképpen sem azonos magával az elmélettel.)

Szerzőink a két szempont közül (Horatius nyomán, de az övétől különböző okból) az *utilit* tartják fontosabbnak. Ez nem más, mint a teória *didaktikus eleme*, az oktatás, a tanulságos előadásmód igénye. Ez a kívánalom tükröződik Komjáti Benedeknek Perényi Gáborné Frangepán Katalinhoz intézett ajánlásában, Pesti Gábor verses mesemagyarázataiban, Sylvester distichonjaiban, illetve ezen időmértékes versekről szóló elméletében.

Komjáti kifejezetten oktató céllal készíti fordítását.⁷ s miközben a fiatal Perényi Jánost „az deáki tudományra” tanítja, tanítványa latinul nem tudó anyjának Szent Pál leveleit magyarázza – anyanyelvén; de nemcsak patrónájának ajánlja művét, szélesebb olvasótáborra számít: „Szent Pál levelének olvasóinak és szeretőinek Istenben való köszönetet; kívánnám, hogy akik üdvösségnek útát minden módon keresik, Szent Pál epistoláinak magyar nyelven való elolvasására szorgalmatossággal folyamodjanak, kiből remínlém, hogy *nem kevés hasznot vehetnek, ha olyan nagy szeretettel olvassák és kezekben forgatják, mint egyéb használatlan és haszon nélkül való írásokat.*” Jó lenne tudni, miféle „használatlan” magyar nyelvű írásokra gondolt Komjáti, annyi nyilvánvaló, hogy a kizárólag gyönyörködtető irodalmat elvetette.

Pesti Gábor az *Esopus fabuláihoz*⁸ fűzött *affabulatiókban* az eredeti latin meseértelmezések – kétségkívül egyéni – variációit adja. Feltehetően azért fordítja versben az „értelmeket”, hogy könnyebben megjegyezhetőek legyenek a bennük foglalt bölcsességek. E versek megítélésében a kutatói nézetek igen eltérnek egymástól. Korábban szokás volt szembeállítani a tömör, szellemes, kihegyezett stílusú prózai mesefordításokat a fabulák „értelmeinek” dőcögő ritmusú, gondolatilag meglehetősen lapos versezeteivel. Valójában a latin *affabulatiók* sem színvonalasabbak; egyébként a Pesti versei ellen felhozott kritikai érvek történetietlennek bizonyultak. Ezek mindenekelőtt a mai olvasó afelett érzett bosszúságából származnak, hogy az író meg akarja magyarázni, milyen tanulságot vonjon le az amúgy is eléggé átlátszó történetekből:

*Hangyán az eszes embert, télen a vénséget vegyed,
Azért míg erőd vagyon, dolgoz úgyan tegyed,
Hogy vénséged idején kenyeredet nyugolmason egyed.⁹*

Ám a XVI. századi olvasó nem vette zokon a kioktatást. Az „értelmék” abban a tulajdonképpen középkori szellemben íródtak, amely mindenben az önmagán túlmutató rejtett jelentést kutatta. A középkori szerzők minden történethez, elbeszéléshez, novellához értelmezéseket kapcsoltak, különösen a fabulákhoz, melyekről tudatosítani kellett, hogy – akárcsak Krisztus példabeszédei – „az égi dolgokat a földiekhez alkalmazzák”.¹⁰

Hasonlóképpen didaktikus célúak Sylvester magyar distichonokban írt evangéliumsummázatai és „az magyar népnek” szóló ajánlása.¹¹ Ő maga beszél oktató szándékáról Nádasy Tamáshoz írt

⁷ *Epistolae pavli lingua hvngarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven.* Krakkó, 1533. Faksimilében: Bp. 1883. Kiad. SZILÁDY Áron. Az előszót lásd még: KENYERES Ágnes, *i. m.* 34–40.

⁸ *Esopus fabulái, mellyeket maстан újjonnan magyar nyelvre fordított Pesthy Gabriel.* Bécs, 1536. – Új kiadása: *Esopus fabulái – Pesti Gábor szerint.* Kiad. ÁCS Pál Bp. 1980.

⁹ A 84. fabula „értelme”. Id. kiad. 104.

¹⁰ Uo. 8. Ford. GERÉZDI Rabán.

¹¹ SYLVESTER János, *Új testamentum magyar nyelvenn.* Újsziget, 1541. Faksimilében: BHA I. Kiad. VARJAS Béla. Bp. 1960.

levelében Erasmus nyomán Szent Jeromost idézve: „Mellékeltük az evangéliumoknak versekben írt summáit. Ezek igazában akkor lesznek kedvesek, ha valaki lanttal éneklí vagy dúdolja, valóban nagyon kedves dallamuk van. Szeretném, ha ezt mind a fiúk, mind a lányok az udvarban megtanulnák és énekelnék. Jeromos azt óhajtja, hogy a földműves lefekvés előtt alleluját énekeljen, hasonlóképpen én is azt szeretném az én nemzetemnél. Elmondhatatlan, mily nagy fontosságúak ezek a versek az emlékezet megerősítésére.”¹²

2. Az utile után vegyük most szemügyre a fogalompár másik tagját, a dulcét. Észre kell vennünk, hogy ez oly szorosan összefonódik az utiléval, hogy külön nem is vizsgálható. Pesti Gábor hasznosnak ítéli Esopus fabuláinak lefordítását, mivel ezek „a halandók lelkét nem csupán csodás gyönyörrel töltik el, hanem a tisztés és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a filozófusok szigorú tanaikkal, mert megvesztegető bájukkal úgy beférkőznek az emberek lelkébe, és úgy megmutatják, mit kell követni és mit kell kerülni, hogy mi valamennyien akaratlanul is azok helyeslésére kényszerülünk”.¹³

A magyar erasmisták nyelvelméletében, miként máshol sem, a dulcét tiszta formában nem találhatjuk meg. A gyönyörködtetés elve náluk az antik grammatika, retorika és poétika hagyományának felébredésében rejtőzik, hiszen ez már nem tiszta utile.

A gyönyörködtetéshez – vagyis a tiszta utilétől, azaz a kizárólagos didaktikai meghatározottságtól való eltéréshez – kapcsolódik az irodalmi nyelvi program bizonyos nacionalizmusa¹⁴ is, mely sajátos színezetet kölcsönöz e teóriának. Pesti Gábor a Nomenclatura sex linguarum előszavában a nyelv fejlesztését mint hazafias ügyet tünteti fel.¹⁵ Esopus-fordítását is voltaképpen a hazának dedikálja, „melynek mindnyájan adósi vagyunk”. Régi felismerése az irodalomtörténeti kutatásnak, hogy a magyar nyelvű fordítások megindulásához bizonyos fellendülőben levő nemzeties tendenciák is közrejátszottak. Nem lehet véletlen, hogy az erasmisták könyveit a magyar címer díszíti! A sávós-keresztes pajzsok éppen a legkorábbi erasmista kiadványokon, Komjáti Benedek Szent Pál-fordításán és a Murmellius-szótáron¹⁶ tűnnek fel (melyet egyesek szintén neki tulajdonítanak), hatalmas méretben. Kisebb alakban bár, de ott találjuk a Pesti Gábor-féle Esopusi fabulákon és négy evangéliumfordításon, valamint Sylvester Új Testamentumán is. Nem lehet persze kizárólagosan az erasmistákhoz kapcsolni ezt a jelenséget, hisz Gálszécsi István lutheránus énekeskönyvében is van magyar címer.¹⁷ Mégis, mivel nagy számban az erasmista kiadványokon tűnik fel, később viszont az 1590-es vizsolyi Bibliáig voltaképp csak egy 1583-as kalendáriumon található, magyar valószínű, hogy a címer is az erasmisták nemzeti eszméinek hirdetője.

Sylvester János pedig az Új Testamentum Ferdinánd királyhoz és fiaihoz intézett latin nyelvű ajánlásában művét a töröktől szorongatott magyar nemzet (gens nostra Hungarica) vigasztalásául szánja, s az egész előszón végighúzódik az aggodalom, hogy a „szabad magyar nemzet egyszer csak nyomorult lesz”. Gerézdi Rabán mutatott rá, hogy „ez a gens alighanem a nemes magyar nemzet, hisz ebből származott a királyfiak anyja, Anna királynő is”.¹⁸ Sylvester ugyanitt azzal a kéréssel fordul a királyfiakhoz, segítsék elő, „hogy a mi nemzetünk vulgusa kezébe eljusson” műve. Gerézdi szerint a vulgus itt a köznépet, XVI. századi nyelven a községet jelenti.

Az antik grammatika, retorika és poétika hagyományának felébredése és a nacionalizmus a magyar nyelven alkotó erasmisták műveiben együtt, egyszerre jelentkeznek. Egyéni kombináció ez, csak erre a nemzedékre jellemző igazán. Az elveknek ebből a speciális ötvözetéből fakadnak műveik, a magyar nyelvű fordítások.

¹²Ford. GERÉZDI Rabán. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I.* – továbbiakban Szöveggyűjtemény I. – Kiad. BARTA János és KLANICZAY Tibor. Bp. 1963. 240–241.

¹³Id. kiad. 7–8.

¹⁴A nacionalizmus szót nem pejoratív értelemben használjuk.

¹⁵PESTI Gábor, *Nomenclatura sex linguarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae*. Bécs, 1538. Facsimilében: ELTE, *Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium*. Kiad. MOLNÁR József. Bp. 1975.

¹⁶RMNy I. 14.

¹⁷RMNy I. 18.

¹⁸GERÉZDI Rabán, *A virágének*, in *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Bp. 1968. 456.

Így körvonalazható tehát az a program, amelyet Sylvesterék megvalósítani igyekeztek, jól tudva persze, hogy céljuk eléréséhez a népnyelv tudatos kiművelésére van szükség, hisz a lefordítandó „ékes” szövegeket hasonlóan „ékes” vulgáris nyelven kell visszaadni. Ahhoz azonban, hogy a népnyelvű ékesszólás létrejöhesse, tanulmányozniuk kellett magát a nyelvet, hiszen a retorikát, elokvenciát – az oktatásban is – mindig megelőzi a grammatika. Am ekkoriban még az is kérdéses volt, hogy a vulgáris nyelveknek van-e grammatikájuk. Sokat töprengtek azon is, vajon rendelkeznek-e a népnyelvek a megfelelő figurákkal és tropusokkal, amelyek segítségével a „szent nyelvek” rejtett jelentésű szavai is tolmácsolhatók. Valódi nyelvi harc – Sylvester János kifejezésével *glottomachia* – indul meg, amelyben a magyar erasmisták esélyesnek tudják a saját nyelvüket a győzelemre. Sylvester a *Grammatica Hungarolatina*-ban, a nyelv ragozható elemeinek tárgyalását befejezve eldicsekszik azzal, hogy a magyar nyelv grammatikailag éppúgy szabályozható, mint a három „szent nyelv” bármelyike, sőt, a ragozás gazdagságában fölül is múlja azokat.¹⁹ *Új Testamentumának magyar distichonokban költött verses ajánlását*, valamint az evangéliumok summázatát utólag illesztette könyve elejére és végére, s az író nem is maradt adós a magyarázattal: „Ez summáriumot hogy helin nem vettök, az lün oka, hogy *kítsén vivők eszünkbe az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát*.”²⁰ Hogy mit ért ezen, később, Nádasdyhoz írt levelében pontosan ki is fejt: „Néhány évvel ezelőtt még csúfolódtak az idegen nemzetbeliek, hogy még az oroszoknak is van anyanyelvű evangéliumuk, egyedül csak a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak, hogy nem csúfolódhatnak rajtunk, sőt irigykedhetnek, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, s ezt utánozni nem képesek. Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta vessort tud írni görög és római mértékre? Ki hiszi el, hogy az alakzatokból, a súlyokból, mértékekből bárki bármit is le tud fordítani magyar nyelvre?”²¹

A humanizmus és a nacionalizmus összefonódásából adódik az is, hogy *miként*, az is, hogy *mit* fordítanak Sylvesterék.

Komjáti Benedek keményen megbírálja a kezébe adott régi Szent Pál-fordítást, mondván: „énnekem nem tetövék, hogy jól magyarázták volna, kinek nemcsak az értelme, de még az olvasása is nehéznek tetszik vala”. Hangsúlyozza, hogy „a szent írást jó módon tanulni” kell annak, aki fordít, „magyaráz”.

Pesti Gábor Esopus-fordításának címlapján egy horatiusi idézet áll, a *De arte poeticá*-ból, amelyben a latin költő arra figyelmeztet, ne légy „szót szóval szolgáló módon” visszaadó tolmács, fordító – *interpret*. Pesti szemé előtt voltaképpen az erasmusi fordító, a tudós, humanista szövegértelmező eszménye lebegett, amikor belekezdett munkájába.

Az pedig köztudomású, hogy Sylvester János milyen nagy tudományos apparátust mozgatott meg, mikor az ideális anyanyelvi fordítás szabályait kísérte meg rendszerbe foglalni. (Csak emlékeztetőül utalunk a *tolmács* és az *olvasó* szavakkal szembeni aggályaira.)²²

A humanista-nacionalista irodalmi program próbaköve a *bibliafordítás* volt. Ezzel mindhárom magyar nyelven író erasmista megpróbálkozott. Nagy nyelvészeti és irodalmi feladat volt ez, mely a nyelvet retorikailag is igénybe vette. Ezzel a problémával Erasmus sokat foglalkozott. Mivel az antik grammatika és retorika nem tárgyalta a Bibliát, tovább kellett fejleszteni az ókori nyelvelméletet. Erasmus célul tűzte ki maga elé egy sajátos, *bibliai retorika* megalkotását.

A magyar nyelvű retorikai irodalom is Erasmus nyomán bontakozott ki. Pesti Gábor és Sylvester János anyanyelvi programjukat közvetlenül Erasmus kijelentéseire alapozták. A korábban általában pogány színezetű humanizmust a *devotio moderna* eszméivel beoltó mester életében egy sort sem írt vulgáris nyelven, s erre büszke is volt, de a Biblia anyanyelvű fordítását és terjesztését mindig szorgalmazta. A *Paraclesis*-beli híres idézet – melyet Pesti is beillesztett *Új Testamentumának* elő-

¹⁹ *Grammatica Hungarolatina*. Újsziget, 1539. Kiadva TOLDY Ferenctől. Corpus Grammaticorum. Pest, 1866. 1–78. – Az itt tárgyalt rész magyarul is olvasható SZÖRENYI László fordításában, in *A magyar kritika évszázadai* I. Kiad. TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Bp. 1981. 79–81.

²⁰ Zz 2b levél

²¹ Szöveggyűjtemény I. i. h.

²² 1547-ben Nádasdyhoz írt, Thegezi (Szegedi) Lajos zoltárfordítását bíráló levelében. ItK 1893. 96–98. – Részletesen elemzi VARJAS Béla a BHA I-hez írott kísérő tanulmányában. 13.

szavába – így hangzik: „Én azon volnék, hogy minden asszony olvassa az evangéliumot, olvassa Pál leveleit. Minden lehető nyelvre jó volna lefordítani őket, hogy ne csak a skótok, írek, hanem a törökök és szerescenek is olvassák és felfogják . . . Jó volna, ha a paraszt az Írásból énekelne az ekéjét tartva, ha szövőszéke mellett a takács az Írásból dűnyögne valamit az orra alá . . .”²³ Amint Sylvester János írja:

*Minden nípnek az ű nyelvtn, hogy minden az Isten
Törvényinn iljen, minden imádjja nevit.*

Ezeknek az eszméknek megfelelően az erasmisták a népnyelvet nemcsak felékesíteni, hanem – elsősorban – a Biblia és az auktorok tolmácsolására *alkalmassá tenni* kívánták. Sylvesternek a virágénekekről szóló híres passzusa is a nyelv belső erőnyeit dicséri, a Szentírás interpretálására való alkalmasságát: „Nem dicsírem, az mirül az ilyen ínekek vagynak, dicsírem az beszédnek nemesen való szerzísit.”²⁴

Erasmus – formailag Quintilianus²⁵ nyomán – az *ékeszölás legfontosabb elemeinek* a hasonlatokat, példákat – ahogy ő mindezeket együttvéve nevezte –: *metaforákat* tekintette. Éppen azzal volt bizonyítható a Szentírás és az antik szövegek hasonló jellege, hogy az utóbbiak éppúgy tartalmaznak parabolákat – Pesti Gábor kifejezésével élve „hasonlatos beszédek” – mint az előbbi. Érthető tehát, hogy a mester anyanyelvi programjának megvalósítói számára fontos feladat volt bebizonyítani azt, hogy a magyar nyelv alkalmas a kettős jelentésű „igik” és a „beszidek” tolmácsolására. *Az olyan igikrül való tanúság, mellyek nem tulajdon jegyzisben vétetnek*²⁶ című tanulmányát Sylvester ezzel a céllal írta. Őt megelőzve Pesti Gábor már közölt efféle tartalmú fejtegetést *Új Testamentumának* utószavaként: *Az igékrül való magyarázat, kit deákul mondanak donec, magyarul míg, avagy míglen.*²⁷ Ebben a kis nyelvtani értekezésben – annak bizonyítására, hogy Szűz Máriának Jézus születése után sem volt nemi kapcsolata Szent Józseffel – a „míg” szó kettős jelentését hozza fel, mondván: „Mert efféle szólásnak módja közönséges a zsidó nyelven.” Itt kapcsolódik a magyar Esopus is az erasmista fordítási programba, hisz Pesti Gábor a fabulákat ebből a bibliai-retorikai szempontból tartja fontosnak. Erasmus retorikai értekezéseiben ajánlja az ezópusi mesék felhasználását, úgy is mint parabolákat, tehát retorikai alakatokat, s úgy is mint hasznos erkölcsi példák tárházat.

A rotterdami mester külön művet szentelt a paraboláknak (*De parobolis, sive similibus*, 1512), egy szöveggyűjteményt, melyben a legkiválóbb szerzőktől származó hasonlatokat gyűjtötte össze. Balázs János felismerése,²⁸ hogy e mű előszava Pesti Gábor és Sylvester János tanulmányainak forrása volt. Pesti Gábor *szó szerint* idézi Erasmust: „Főként mégis az a tudat vezetett, hogy úgyszólván mindenemű beszédnek a parabolák és példák adnak minden fényt és teljes méltóságot, mert az ezekkel való éles (mint ezt igen tudós férfiak megírták) megkettőzi a nyelvbeli kifejezőkészség adományát.”²⁹

Jól látható, hogy az erasmisták fordítói gyakorlata megfelelt az antik grammatikát, retorikát és poétikát nemzeti szellemen felélesztő elméletüknek. Föl kell tennünk a kérdést: miért nem sikerült létrehozniuk a nemzeti célú magyar irodalmat. Ennek okát abban látjuk, hogy a nemzeti eszme *önmagában nem volt elég ellensúlyozni* az erasmista program alapvetően tudós, didaktikus jellegét. Mind elméletük, mind gyakorlatuk megrekedt az irodalom populáris és arisztokratikus regisztere közötti szférában, s az erasmizmusból nem vezetett út az anyanyelvű ékeszölás alapvető feltételét jelentő arisztokratikus, udvari elitirodalomhoz. Ez a teória már a kezdetek kezdetén elhatárolta magát mind a *populáris irodalomtól*, mind az *udvariságtól*. Komjáti Benedek egyrészt a „haszon nélkül való

²³Vö.: MARKIS Simon, *Rotterdami Erasmus*. Ford. FARKAS János. Bp. 1976. Az idézet lelőhelye a Leydeni Gyűjteményben: LBV, 142E–F, 140B–C.

²⁴Zz 4a levél

²⁵*Institutio oratoria* V. 11.23.: „Mert a παραβολή (példázat), melyet Cicero collatio-nak nevez, hosszabban kifejtett hasonlat.” (Ford. PRÁCSER Albert)

²⁶*Új testamentum magyar nyelven*. Id. kiad. Zz 2b–4b levél.

²⁷Bécs, 1536. Faksimilében: Kiad. SZILÁDY Áron. Bp. 1895.

²⁸BALÁZS János, *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 278.

²⁹Id. kiad. 8.

írásokat" kárhoztatja, amelyek e kijelentésből ítélve lehetnek populárisak is, arisztokratikusak is. Másrészt elmondja, hogy a tanári foglalkozást és az erasmista ideológiát az udvartól elfordultában választotta: „... én az Kúriát, kit mi udvarnak hívunk, soha nem szerettem, és az én lelkemnek nem kellett, miért hogy láttam némely együgyűknek, mint igaz enmagam vagyok, kik az udvarban forgolódtanak, csudaképpen való erkölcsöket és íleteket, kiknek szokások nemigen tetőtt énnem”.³⁰ Ugyanígy Sylvester is elhatárolja magát a virágénekek tárgyától, a szerelemtől, mivel az morális szempontból nézve „alá való”, „ganéj”. Az udvariságról már nem volt annyira rossz vélemény, mint Komjátí, ám valószínű, hogy azért ajánlotta a Nádasdy udvarában élő fiúknak és lányoknak a saját verseit, mert nemesebbeknek és erkölcsösebbeknek tartotta azokat a szokásban lévőknél.

A fent leírt nézőpontból a sikertelen erasmista kísérlet a vágáns költészethez hasonlítható, mely sem egészen populáris nem volt, mivel latinul írták, sem arisztokratikusnak nem nevezhető, mert hiányzott belőle a hűbériség ideológiája. Mindazonáltal nem mondhatjuk, hogy Sylvesterék irodalmi nyelv-teremtő kísérletének ne lett volna hatása a magyar irodalom további sorsára.

Az *Elektra*-fordító fiatal Bornemisza Péter tudott arról, hogy „magyar nyelven már néhány esztendeje elkezdtek írni”, és ezt Cicero, valamint a műveltebb nemzetek példájára gyarapítani kívánta. Tanner Györgytől Bécsben azt is megtanulta, hogy az antik szerzők magyarázásának biztos és tökéletes módja követni az ókori ékesszólás példáit. Ám mindehhez hozzáteszi, hogy ő beérte a mondanivaló lehető legegyszerűbb visszaadásával is – ahogy éppen tudta. Ez persze legfeljebb csak az *ornata syntaxis*ra vonatkozik, hiszen, mint Pirnát Antal kutatásaiból³¹ tudjuk, *Tragoediájának* szerkezetét és jellemeit korabeli poétikáknak, elsősorban Melanchthon Terentius-kommentárjának megfelelően sikerrel alakította ki.

Egyébként úgy tűnik, hogy Bornemisza alkotói szándéka lényegében már itt az *Ördögi Kistrtetek* harcos protestáns szemlélete felé mutat. A *Tragoedia* utószavában határozott szemantikai megfeleléseket találhatunk egyfelől az *ördög*, másfelől a *paráznaság*, *kéjvágy*, *házasságtörés*, *epikureizmus* szavak között!³² Egy helyütt pedig az író kétségkívül felekezeti jellegű interpretációt ad munkájához: „Gondoljátok meg, mily erőtlén és törékeny az emberi érdem az Isten fiának állandó segítségül hívása nélkül, és mily veszedelmes az emberi erőtlenséget állandóan megkönyékező ördögök zsarnoki őrjöngése”.³³

Nem kétséges, hogy az erasmizmus sok eredménye feloldódott a protestáns humanizmusban, ám az is bizonyos, hogy a reformátorok az irodalmi nyelvet mindig hitbuzgalmi céllal fejlesztették. Sem az *Elektra* előszavában, sem az utószóban nem találunk olyan kijelentéseket, amelyek a *dulcéra* utalnak.

Nem helyes tehát az erasmizmust a protestantizmus jegyébe vonnunk, amint ezt sokan megtették. Sem Komjátí, sem Pesti, sem Sylvester nem volt Luther-követő. Sylvester wittenbergi hosszú tanulása ellenére Luther nevét egyszer sem említette. Az igaz, hogy a *Grammatica Hungarolatinában* Melanchthon *praeceptor nosternek* nevezte, ám tegyük hozzá, hogy éppen a névelőről szóló fejezetben, melyben azt fejtegeti, hogy a *praeceptor* azon nézete, hogy a görög *articulus* jelentését csak a németből kiindulva lehet megérteni, egyszerűen téves, hisz a magyarban is van határozott névelő. Maga Melanchthon is felfigyel Sylvesterre, s – miként Varjas Béla írja: „1537 októberében Nádasdy Tamás országbíróhoz intézett levelében a bölcs és jámbor Dévai Bíró Mátyás mellett a tudós Sylvester Jánost is Nádasdy jóindulatába ajánlja. Sylvesternek tehát tudományát emeli ki, jámborságáról, vallásosságáról hallgat”.³⁴ Az pedig mégis a protestantizmussal való szembenállásnak tűnik, hogy Sylvester a pápát *Új Testamentumának* megjelenése után, 1541. május 29-én Nádasdynak írt levelében *sanctissimus Paternek* nevezi. Végül is az eszmei határvonalak összemosása azt állítani, hogy bibliafordítása „a refor-

³⁰ KENYERES Ágnes, *I. m.* 35.

³¹ PIRNÁT Antal: *A magyar reneszánsz dráma poétikája*. ItK 1969. 527–555.

³² Ford. BORZSÁK István. KENYERES Ágnes, *I. m.* 45–51.

³³ Uo. 47.

³⁴ Kísérő tanulmány a BHA I. kötetéhez. Bp. 1960. 11.

mációt szolgálta”,³⁵ hiszen, bár 1574-ben újra kiadták,³⁶ a Bécsben megjelent, s a császári főhercegeknek szóló ajánlással ellátott kiadványt nem látszik indokoltnak protestáns szelleműnek tekinteni. A reformáció nem állította hadrendbe sem azt, sem a többi erasmista fordítást.

Szólnunk kell itt még Baranyai Decsi Jánosról is, aki a XVI. század végén a magyar nyelv Sylvester kezdeményezte dicsőítését azzal tetézte, hogy nem az önálló grammatikát, hanem a saját ősi írásrendszert tette meg az igazi kultúrnyelv kritériumává. Telegdi Jánosnak a magyar rovásírásról szóló *Rudimentáját* levélben üdvözölte, s kifejtette, hogy saját betűi révén a magyar nyelv a héberhez és a göröghöz válik hasonlóvá, de még ez utóbbit is felülmúlja, mivel a régi bölcsesség a héberektől a *szkítákon keresztül* jutott el a görögökhöz.³⁷ Igen érdekes, hogy az *Adagia*-fordító református Baranyai Decsi a magyar nyelv kiművelésének erasmista gondolatát „fejlesztette” tovább, s nem a protestantizmus ideológiáját hasznosította.

Feltételezzük, hogy e szemlélet egyik korábbi képviselője volt az a Vilmányi Libécz Mihály, aki Székely Estván *Világkrónikája* elé két nyelven (latinul és magyarul) megfogalmazott distichonos kíséző epigrammát írt, melyben a *chronologikón* szerzőjét székelyes nyelvi fordulataiért dicsérte, egyszerűségről is úgy emlékezett meg, mint „kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagon”. Lehet persze, hogy Gerézdi Rabánnak igaza van, és az epigramma Székelynek a rovásírásról írt passzusa nyomán, annak féltreértése révén keletkezett. Ám kétségtelen, hogy Vilmányi olyan nyelvi szempontú, nemzeti jellegű dicséretekkel halmoz el egy protestáns szellemű művet (s ez a hosszabb latin summaryra is vonatkozik), amelyben a szerző jámbor, vallásos szándékait meg sem említi. Maga a világkrónika természetesen protestáns tartalmú, az azonban érdekes, hogy Székely „az evangéliumot világgosságra hozó” Luthert és Erasmust, „kiknek az ő jó hírét nevét mind ez világ esmeri” (két egymást követő lapon!), egyaránt magasztalja.³⁸

II.

Balassi Bálint költészetét az irodalomtudomány egészében reneszánsz lírának tartja, amely azonban megőrzött bizonyos középkori elemeket. Eckhardt Sándor, Gerézdi Rabán, Komlószi Tibor és más kutatók számos érvt soraköztették fel ezen interpretáció mellett.

Újabban napvilágot láttak olyan elképzelések is, melyek szerint Balassi Bálint pásztordramáját és vallásos költészetét tekintve reneszánsz költő, *egyszersmind* szerelmi lírája nem más, mint trubadúrlíra. Ez az álláspont Horváth Iván és Pirnát Antal 1977-es szegedi vitájának³⁹ közös platformjával szolgált, hiszen a *disputa* arról szólt, hogy közvetlenül Balassi előtt a magyar lírából hiányzott-e a nőkultusz, a *fin'amors* ideológiája. Hogy Balassi trubadúr, azt mindketten vallották, csak hogy míg Horváth Iván azt állította, hogy Magyarországon az első, addig Pirnát Antal szerint az utolsó volt ebben a nemben. Ez a koncepció új Balassi-interpretációt jelent azért is, mert a petrarkizmus inadekvát műszavait olyan terminusokkal helyettesíti, amelyek kétségkívül a Petrarcanak is mintául szolgáló trubadúrköltészet sajátjai.

³⁵Balázs János idézi egyetértően monográfiájában (258) Sólyom Jenőt. – Ismeretes, hogy Heltai Gáspár 1561-es Újszövetség-fordításának ajánlásában elégtelennek, hibásnak ítéli Sylvester művét: „De mi fogyatkozás lött légyen abba, azt az istenfélő keresztények meg tudják ítélni, egymás mellé tartván a két munkát, az övét és a miénket.” Nem tartjuk megnyugtatónak Balázs János értelmezését (BALÁZS János, *I. m.* 262.), mely szerint Heltai főz nyelvjárása miatt gúnyolja Sylvestert. Valószínűbb, hogy felekezeti megfontolások vezérelhették, hisz nyíltan kimondja, hogy az „istenfélő keresztények” tudják a dolgot megítélni. – Szintén Heltai bibliafordításáról szólva érdekes észrevételt tesz HORVÁTH János, *A reformáció jegyében* című könyvében (Bp. 1957. 373.): „Heltai... a kötetvégi magyarázatok közt hibáztatja Sylvestert, hogy a publicanust fukarnak fordította, mert az egy kiváló kereskedő nemzetség neve”.

³⁶RMNy I. 335.

³⁷Kiadva: dr. SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp. 1915. 91–94.

³⁸SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó, 1559. Faksimilében: BHA III. Kiad. VARJAS Béla. A kíséző tanulmányt írta: GERÉZDI Rabán.

³⁹Elhangzott 1977 őszén, A Reneszánsz-kutatások Osztálya szegedi ülészakán.

E vita, tehát a Balassi költészetének értelmezése körül megnyilvánuló irodalomtörténeti aktivitás újra érdekessé teszi Ferenczi Zoltán elfeledett cikkét, annál is inkább, mert bár a disputáló felek több szempontból is szellemi elődjüket tisztelhetik Rimay monográfiájában, nevét a vita során mégsem említették.

Ferenczi a következőképpen gondolkodott: „Világos . . . , hogy ámbár Balassi költeményei egy részének alap gondolataival pár latin humanisztikus költőhöz kapcsolódik, de tőlük a nemzeti irodalomra vonatkozó alapelvét nem vette, mert hiszen nem latinul írt, hanem a maga vulgáris nyelvén, melyet addig el nem ért magasságra emelt s oly hatást tett, melynek eredményei végigvonulnak az egész XVII. századon s a XVIII-ik egy részén is”.⁴⁰

Ferenczi Zoltán tudta, hogy a nép nyelvén való ékesszólás elméletének és gyakorlatának kialakítása nem a reneszánsz, hanem a középkor vívmánya. A hatalmas provanszál (langue d'oc) líra a XI–XIII. században kifejezett irodalmi nyelvvél rendelkezett, s ezt követte a többi nemzeti nyelvű költészet, a francia, a portugál, a német, az olasz stb. Dante a *Convivio*-ban és a *De vulgari eloquentiá*-ban ennek a Provence-ban, Navarrában, Sziciliában és Toszkánában mindenütt művelt vulgáris nyelvű udvari költészetnek elméletét írta meg, mely „elmélet egyetemessé vált főképp az ő tana, de az általános költői irányzat gyakorlata alapján is és győzedelmesen állta ki a harcot az újra a latin nyelv érdekében támadt humanizmussal is”.⁴¹

Mindezt fontolóra véve a szerző gazdag érvkészletet tár hallgatósága elé, hogy bebizonyítsa legfontosabb és témánk szempontjából is a legfigyelemreméltóbb tételét, mely szerint „Balassa tervszerűen, öntudatosan művelte a lírát a magyar nyelv és költészet emelésére és ugyanazon egyetemesség irodalmi hatás alatt működött, mint ahogy ennek elveit Dante kifejtette s mely akkor közmegegyező és költői elv volt a nemzeti nyelvek érdekében”.⁴²

Ferenczi Zoltán sajnos nem jut túl a halvány sejtésen. A Balassi és Dante közti kapcsolatot erőlteti, jól tudja, hogy ez nem bizonyítható. Megfogalmazásai pontatlanok, s mivel Dante és a trubadúr-költészet viszonyát sem látja teljesen tisztán, nem tudja s nem is akarja pontosan elkülöníteni az általa emlegetett „egyetemesség irodalmi hatást” és Dante elméletét. Fel sem merül benne a gondolat, hogy Balassi Bálintnak *valamiképpen* – Dante útmutatása nélkül – ahhoz a trubadúrlírához lenne köze, mely a *De vulgari eloquentia* tárgya. Annak ellenére, hogy Ferenczi, dolgozata számos más tekintetben is elavult (a tanulmányíró pl. nem volt kellőképpen igényes a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció kategóriáik használatában), mégis az előadás imént felvázolt *lényegét* ma már védhetőnek tartjuk.

Az előző fejezetben amellet érveltünk, hogy az erasmista humanizmus elmélete a vulgáris nyelvről alig hatott, mivel a meglévőt (az irodalom populáris regiszterét) elvetette, az arisztokratikus pedig nem hozta létre.

Balassi Bálint új teóriát alkot a költői nyelvről, s szerelmi lírájában létre is hozza a tisztá gyönyörködtetésre termett, az udvari szerelmi költészet számára megformált „kiváló” népnyelvet. Látni fogjuk, hogy ezt oly módon kívánta megtenni, amely mód valóban megfelel Dante elméletének.

Ferenczi teóriája ellen joggal hozhatók fel filológiai érvek: Semmi bizonyítékunk sincsen arra, hogy Balassira Dante tanulmányai vagy költészete közvetlenül hatással lettek volna. De Ferenczi nem is beszél erről. Előadásában nem filológiai, hanem elméleti kérdéseket tárgyal, s maga is kérdésesnek tartja, hogy az irodalmi nyelv fejlesztésének elvét Balassi éppen Dantétól vette. „Mert hiszen lehetséges, hogy ez az akkor már köztudatban lévő elvet, melyet a humanizmus sem bírt a maga latin-tiszteletével megdönteni, csak némileg hátráltatni, magából a köztudatból, irodalmi általános elvből merítette.”⁴³

Az viszont, amit Ferenczi Balassi költészetének tematikájáról mond, megtévesztően danteinek tűnik. Úgy véli, hogy miként Dante az egészséget, a szerelmet és az erényt (Salus, Venus, Virtus) tekinti a vulgáris nyelvű költészet fő tárgyainak, Balassi is vitézi, szerelmi és istenes énekeket írt.⁴⁴ Joggal támadja ezt az analógiát Kovács Sándor Iván,⁴⁵ annál is inkább, mert e skolasztikus úton

⁴⁰I. m. 14.

⁴¹Uo. 12.

⁴²Uo. 14.

⁴³Uo.

⁴⁴Uo. 15.

⁴⁵KOVÁCS Sándor Iván, *Dante ismeretének nyomai a régi magyar irodalomban Janus Pannonius-tól Fröhlich Dávidig*. in *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 55.

kikövetkeztetett hármassághoz saját költészetében maga Dante sem ragaszkodott, sőt megjegyezte, hogy Itáliában „a Fegyverekről . . . még senki költeményt nem szerzett”.⁴⁶ S tulajdonképpen Balassi versei között is igen jelentős arányeltolódást észlelhetünk, amennyiben e három téma szerint csoportosítjuk azokat.

Talán nem is feltétlenül itt kell keresnünk a Dante és Balassi közötti összefüggés lényegét. Balassi Bálintban mi nem látunk a szó szoros értelmében vett Dante-követő költőt, nem is a konkrét megfelelésekre helyezük a hangsúlyt, *danteiségát ontológiainak tekintjük*.

Dante — mint a trubadúrköltészet kodifikálója — azt vallotta, hogy a vulgáris nyelvű poézisből kiindulva kell létrehozni a nemzeti nyelvű arisztokratikus költészetet. Mivel Balassi Bálint hasonlóan teremtette meg szerelmi líráját, ebben látjuk ontológiai danteiségának egyik tényezőjét.

Dante a *De vulgari eloquentia* első könyvében azért tekinti át a sí nyelv összes dialektusát, hogy megmutassa, mindazok, akik az ólasz nyelven való versszerzésben kitűnnek, tartozzanak bármely dialektushoz, kiválnak saját nyelvjárásukból, „csiszoltan szólnak, udvari emberhez illő kifejezéseket elegyítvén énekeikbe”.⁴⁷ Ezért egyik dialektus sem alkalmas arra, hogy a legkiválóbb udvari népnyelv (aulica vulgáris) rangjára emelkedjék, hiszen Itália-szerte „az ékesen szólók tulajdon anyanyelvüktől láthatóan eltértek”.⁴⁸ Így jut arra a megállapításra, hogy „Itáliában a kitűnő, sarkalatos, udvari méltóságú és udvari finomságú népnyelv az, amely minden latin városé, bár mégis mintha egyiké sem volna, s amelyhez a latinok minden városias használatú népnyelvét mérjük, mérlegeljük és hasonlítjuk”.⁴⁹

A második könyvben Dante a kiváló népnyelv poétikáját kezdi tárgyalni. Mikor azt a poétai alaptörvényt taglalja, mely szerint „mindenki, aki versel, kell, hogy verseit, amennyire csak képes, megékesítse”,⁵⁰ egyértelműen utal arra, hogy a kiváló népnyelvnek, ami a díszítményeket illeti, a *nyelvjárásokból* kell meríteni, ez a poétáknak „nemcsak semmiben szégyenükre nem válik, de inkább — úgy látszik — csak javukra szolgál”.⁵¹

Balassi Bálint költészetének nyelve szintén a populáris regiszterből kiemelkedő arisztokratikus, felékesített népnyelv, amely részben a populáris regiszter ártértelezése révén jön létre. Jól tudjuk természetesen, hogy a költő életművében csak elvétve találunk az irodalmi nyelvre vonatkozó megjegyzéseket, épp ezért ez az interpretáció elsősorban magukra a versekre támaszkodik. Horváth Iván állapította meg, hogy Balassi költészetében arisztokratizált formában élnek tovább a populáris műfajok, a *női dal* és a *lator ének*.⁵²

Ugyanígy e mellett az értelmezés mellett szólnak azok az adatok is, amelyekből nyilvánvalóvá válik, hogy Balassi nemzete első költőjének tartotta magát, s erről követői is meg voltak győződve. Ismeretes, hogy a *Szép magyar Comoedia* ajánlásában leírja: mind a versírást, mind a „Comoedia szerzés új forma gyanánt” azért műveli, hogy példát mutasson, irodalmi aktivitást teremtsen. Rimay János nyíltan kimondja, hogy Balassi hozta létre a magyar költői, irodalmi nyelvet, ezért *imitációra* méltó példaképpül szolgál a magyar poétáknak: „. . . Balassi Bálintunk . . . az mi szükséges, fogyatkozott, Parnassus Hegyére ez előtt nem érkezhetett magyari nyelvünket . . . arra az értékre, arra az bátorságra, becsületes értelemre is emelte, hogy az Helicon erdejének kies árnyékában éneklő s beszélő Múzsák szavát is értheti . . .”⁵³ Sőt, van Rimaynak egy olyan nyilatkozata is, amelyben kétségkívül mint arisztokratikus költőt mutatja be mesterét. Balassi-epicédiumának Darholcz Kristófhhoz intézett ajánlásában így beszél saját verseiről: „Ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmaznak valami olyat,

⁴⁶ *De vulgari eloquentia*. II. 2. Ford. MEZEY László.

⁴⁷ Uo. I. 12.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo. I. 16.

⁵⁰ Uo. II. 1.

⁵¹ Uo.

⁵² Köszönettel tartozom HORVÁTH Ivánnak, aki *Balassi költésze történeti poétikai megközelítésben* című kandidátusi értekezését rendelkezésemre bocsátotta, munkámat figyelemmel kísérte, segítette. Szükséges megjegyezni, hogy egy sok tekintetben közös irodalomtörténeti koncepció kialakításával kísérletezünk, ezt tükrözi a számos esetben közös terminológia használata is.

⁵³ Rimay ÖM 42.

amivel egyeseknek közönséges elméjére a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket: tudd meg, hogy ebben őt követtük, akinek az ilyen dolgok tetszettek életében, és minket is ő tanított erre, s az ő emlékéhez és szelleméhez az ilyen dolgok illettek.”⁵⁴ Az ajánlás következő mondatából kiderül, hogy az a valami, ami a közönséges elméjüektől idegen, nem más, mint az íráskészsége, *elegantia*: „Akad-e ugyanis olyan ékesség, amely előtte rejtve maradt volna valaha is?”

Balassi Bálint valóban beszélt arról, hogy költeményeivel a magyar nyelvet kívánta „megékesíteni”, „meggazdagítani”. Tanítványát, Rimayt is buzdította énekeinek minél gondosabb felkészítésére: nem lehet kétséges, hogy tudatosan dolgozott egy magyar „kiváló népnyelv” (vulgare illustre) megteremtésén.

Követői Balassi költészetének ezt a vonását érzékelték talán a legintenzívebben, s apolgetikus céllal írt tanulmányaikban mindig erre utaltak, amikor azt igyekeztek bizonyítani, hogy mesterük költészetére alkalmazhatók a klasszikus retorika és poétika szabályai. A rejtélyes SOLVIROGRAM Pannoniusnak az *Istenes énekek* bártfai kiadásához írt előszavában olvasható, hogy Balassi verseiben „a Magyar nyelvnek ékességét, s a szóknak okosan és helyesen való öszve szerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, mellyekkel mint a szép folyó patak, ékesen csergedez, kell meg tekinteni”.⁵⁵

S Rimay is azért dicséri leginkább, mert „a mi nyelvünket . . . átitatva a retorika mézével az ékesszólás csúcáság emelte”.⁵⁶ Utánzandónak pedig leginkább költészetének ékességét (*decor*), édességét (*suavitas*) és méltóságát (*gravitas*) tartja.

Rimay saját költeményeiben túlságosan is igyekszik halmozni az ékítőmennyeket. Többször is dekomponálja a Balassi-strófát, verseiben a szintaxist a rímek vezetik. Egy helyütt pl. éppen ezért el is tér a Balassi-versszak rímképletétől, s elrontja a strófát:

*Te légy hitem célja, testemnek pálcélja, s szablyám éli, acélja,
S így bátor lehetek, senkit nem félhetek, dolgomnak nem lesz hója,
Terjed nyereségem, tágul ellenségem, romolván kardja s útja.*⁵⁷

Ugyanebből a szempontból érdekes az a törekvése, hogy bibliai locusokból minél ügyesebb figurákat és tropusokat alkosson. (Ez különösen az *Istenes énekek* 1670-es löcsei kiadásából rekonstruálható verseskönyvének első, tized ciklusára jellemző.) Talán elég is ennyi annak illusztrálására, hogy a költői ékítőmenny fogalma Balassi követőinél mesterükhöz képest jelentős mértékben módosult.

Beszéltünk arról, hogy az erasmisták az ókori retorika- és poétikaszerzőkre való hivatkozással fejlesztették a nemzeti nyelvet. Míg tehát Sylvesterék nyelvelméletének motorjául az antik szerzők tanulmányozása szolgált, addig Balassinál ugyanez a motor a szerelem.

*For gerjedt elmémre, mint hangya fészekre
sok új vers, mint sok hangya,
Arra mert szívemben gerjedez szüntelen
szerelmed tüzes langja,
Szózatod bűm verő vigasság tételnek
gyönyörű édes hangja.*⁵⁸

– írja „az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt”. Ez Balassi nyelvelmélete. Ontológiai danteiségének másik tényezőjét ebben a költői nyelvi értelmű szerelemideológiában látjuk.

A szerelmi költészet művelése Rimay szerint is alapvető feltétele a nemzeti irodalmi nyelv létrehozásának: „akarmi Nemzettség nyelve vakarításához oly szükséges, hogy sem az első, sem a közép,

⁵⁴ Ford. PIRNÁT Antal. ItK 1966. 203–207.

⁵⁵ Lásd: DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay „Istenes énekek”-nek bibliographiája*. Bp. 1904. 22.

⁵⁶ Ford. PIRNÁT Antal. I. h.

⁵⁷ Rimay ÖM 69.

⁵⁸ *Balassi Bálint Összes Versei*. Kiad. HORVÁTH Iván. Újvidék, 1976. 135.

sem az utolsó időbeli elmék nem tartóztatják ez argumentumon való munkálkodásuktól magokat . . . ”⁵⁹

Itt ismét igazat adhatunk Ferenczi Zoltánnak, aki Balassi működését ahhoz a *Convivio*-ból és a *Vita nuova*-ból ismert lírához hasonlítja, „mely kiválóan a nőt eszményien magasztaló, udvarias költészet volt, és ezért is a nőt nem saját, hanem valamely költői néven énekelte meg.” „Ez az így kifejtett líra . . . udvarias költészet volt, természetesen telve . . . rejtett értelemmel, mely magyarázatot igényelt . . . , természetesen e lírai költészetben az átmenet a vallásos költészetre”.⁶⁰

A trubadúrok világában a nemes udvari erények, a becsület, a hűség, a mérték, az állhatatosság, a szelidség, az illem stb. alkotják a lovagi élet szabályait, ezek teszik méltóvá az embert a szerelemre. Ismeretes, hogy Balassi is milyen büszke volt udvariságára. „Sok országban és udvarban megfordultam”⁶¹ – dicsekedett a selmecebányaiaknak. De az udvariság Rimay János eszmevilágában is jelentős helyet foglalt el. Tudjuk, hogy írt udvarellenes verseket, „Satyrás dorgáló feddő” írásokat, ám ezekben éppen a legmagasabb erkölcsi eszményként felfogott udvariságot kérte számon a „nem udvari udvariságon”, tehát azzal vádolta az udvart, hogy nem udvari. Természetesen Rimaynál az udvariság már egy egészen másfajta moralitást jelentett, mint Balassinál.⁶²

Az udvari szerelem, Amor, a szerelmi hevület a provanszál Jaufre Rudelnél vagy a *dolce stil nuovo*-ban gyakran kap teológiai értelmet.

S habár Balassi szerelmi költészete korántsem rendelkezik oly gazdag teológiai szimbolikával, mint Dante betű szerinti, allegorikus, morális és misztikus jelentéssel egyaránt bíró versei, mégis egyes fordulatai vallási tartalommal telítődnek, máskor pedig kifejezetten teológiai terminológiát alkalmazva utal a szerelemben beállott változásokra. *Méznél édesb szép szók* . . . kezdetű, Júliát visszasíró versében egy *vétekről* beszél, mely nem más, mint a kötelező *hűség* megszegése, a *szolgálat* elhanyagolása. Ezért „Istentül nagy átok” szállt reá, hozzá fordul könyörögve, a régi *hűségére* és *szolgálatának* jó módjára hivatkozva kér szánalmat. Nem lehet kétséges, hogy ebben a költeményben és az *Ó te csalárd világ* . . . kezdetűben a *pokol*, *kárhozat*, *idvözülés* szavaknak szerelmi jelentésük is van.

Miként Dante *De monarchiája* és *De vulgari eloquentiája* a mindkét műben azonos udvari politika révén közös nemzeti eszménnyel rendelkezik, Balassinál is átfogó, központi szerepet kap a *nemzeti gondolat*. Ez is összekapcsolódik *szerelemideológiájával*, s éppen a minden földi jó forrásaként, valami általános hajtóerőként leírt szerelmet ajánlja nemzeti, erkölcsi szempontból az egész magyarságnak, hisz „mostani időben nincs semmi nemzet, ki többet szenvedjen s míveljen s nagyobbat ki szerezzen szeretőjeiért, mint az Magyar nemzet”⁶³ csupán a szerelem helyes módját nem tanulta még meg.

Rimay János szintén általános, nemzeti szempontból értékelt és dicsérte Balassi művét: „Te neked azért, Magyar Nemzet . . . úgy ajánlom újobban ez könyvet, hogy . . . megbecsüld”.⁶⁴ Többször is kiemelte, hogy Balassi költészete, szerelmi líráját is beleértve, az egész magyar nemzet közös büszkesége: „ez egész magyar Nemzetség, Magyar nyelv ékessége tüköri . . . ”⁶⁵

*

A magyar nemzeti célú irodalmi nyelv fejlesztésének két koncepcióját vizsgáltuk. Az egyik sikertelen volt, a másik sikeres. Figyelemre méltó, hogy az a változás, amely a nyugati költői, irodalmi nyelvekben az erazmizmust jóval megelőzve, már a XI–XIII. században végbement, nálunk egy jelentősnek mondható erazmista irodalom kialakulása után, csak a XVI. század végén következett be.

⁵⁹ Rimay ÖM 42.

⁶⁰ I. m. 13.

⁶¹ Balassi Bálint *Összes Művei*. I. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 322.

⁶² Rimay ÖM 439.

⁶³ Balassi Bálint *Összes Versei, Szép Magyar Comoediája és levelezése*. Kiad. STOLL Béla. Bp. 1974. 175–176.

⁶⁴ Rimay ÖM 43.

⁶⁵ Rimay ÖM 41.

DEUX THÉORIES DE LA LANGUE LITTÉRAIRE HONGROISE: L'ÉRASMISTE ET CELLE
DES ADHÉRENTS DE BALASSI

L'étude s'occupe de deux théories de la formation de la langue littéraire hongroise au XVIe siècle qui ont mis leurs objectifs au service de l'idéal national. Les érasmistes (Benedek Komjáthy, Gábor Pesti, János Sylvester, mais János Baranyai Decsi et Mihály Vilmányi Libécz aussi, qui étaient proches de leurs vues) ont voulu rendre la langue hongroise apte à interpréter la Bible et les auteurs classiques. Leurs efforts n'ont pas été couronnés de succès. Une autre théorie, celle de Bálint Balassi et de ses adhérents, en premier lieu celle de János Rimay, s'est avérée plus efficace. Ils ont voulu créer une langue littéraire nationale, ornée pour la poésie courtoise et amoureuse, en partant de la poésie de langue vulgaire déjà existante. Sous l'influence de leur activité, la langue littéraire hongroise subit au fond le même changement au XVIe siècle, qui s'est déroulé en Occident déjà aux XIe - XIIIe siècles par la formation de la poésie des troubadours. L'étude sépare les efforts pour développer la langue maternelle des érasmistes et des adhérents de Balassi de ceux des réformateurs, parce que ces derniers ont formé la littérature de langue hongroise avant tout suivant les motifs religieux, contrairement au but national supposé de ceux-là.